

R. BERTULIS

GIMINIŠKŲ KALBŲ LEKSIKOS DIFERENCIACIJA

0. 0. Gerai žinoma, kad baltų kalbų leksika ir semantika iki šiol tyrinėta daug mažiau, negu fonetika arba gramatinė sandara. Ypač tai pasakytina apie lyginamosios semasiologijos klausimus, kur apskritai dar daug neišspręstų arba visai nelieštų problemų. Tai paaiškinama iš dalies tuo, kad lyginamoji semasiologija turi tam tikrą specifiką – ne visada jai tinka tie patys tyrinėjimo metodai, tie patys apibrėžimai, kurie vartojami bendrojoje arba atskiros kalbos semasiologijoje.

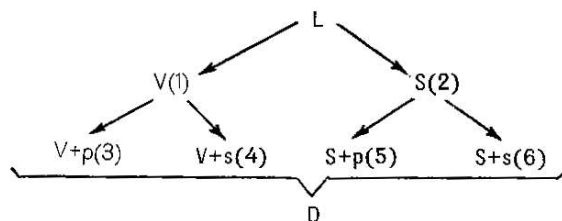
Pirmiausia pabrėžtina tai, kad lyginamosios semasiologijos pagrindinį vienetą – skirtingai nuo atskiros kalbos semasiologijos – sudaro mažiausiai dvi atskirų kalbų leksemos, kurios funkcionuoja kiekviena savo kalbos sistemoje. Tuo būdu lyginamosios semasiologijos vienetas visada yra binarinis. Tas lyginamosios semasiologijos vieneto binariškumas kaip jo būdingiausias požymis pasireiškia, šį vienetą aptariant įvairiais aspektais, o ryškiausiai – kalbant apie giminiškų kalbų leksikos genetinę, derivacinę ir semantinę, taip pat teritorinę ir ekspresyvinę diferenciaciją.

0. 1. Kiekvienoje kalboje kilmės atžvilgiu arba genetiškai skiriami du pagrindiniai leksikos sluoksniai – veldiniai (V) ir skoliniai (S)¹. Abu šie leksikos sluoksniai toliau gali duoti įvairių vėlesnių darinių arba derivatų (D)²:

1) darinių su paveldėtais afiksais (p);

2) darinių su skolintiniais afiksais (s).

Kalbos leksikos visumą žymint simboliu L, atskiros kalbos leksinę sistemą galima pavaizduoti tokia schema:

Nurodysime po pavyzdį iš abiejų mums rūpimų kalbų – lietuvių ir latvių:

(1) lie. **šaknis** : la. **sakne**³;

¹ Plg. A. Laua. *Latviešu leksikolog'ija*. Rīgā, 1968, p. 108 tt.

² Plg. С. С. Маслова-Лашанская. *Лексикология шведского языка*. Л., 1973, p. 90.

V. Urbutis nurodo, kad apytikriais apskaičiavimais lietuvių kalboje dariniai sudaro ne mažiau kaip 4/5 visos leksikos, žr. В. Урбулис. *Словообразование имен существительных в современном литовском языке. Автореферат диссертации... доктора филологических наук*. Вильнюс, 1971, p. 4.

³ Tais atvejais, kai abiejų kalbų žodžių semantika nesiskiria, čia ir toliau prie latvių kalbos žodžio vertimas nepateikiamas.

- (2) lie. *knygà*, la. *puisis* 'bernas';
- (3) lie. *šakn-ēlė* – la. *sakn-īte*;
- (4) lie. *vařp-(i)nyčia*, la. *darb-nīca* 'dirbtuvė';
- (5) lie. *knyg-ýnas*, la. *puis-ēns* 'berniukas';
- (6) lie. *špok-inýčia*, la. *grāmat-nīca* 'knygynas'.

Nagrinėjant kurios nors kalbos leksiką lyginamuoju aspektu, domimasi tikrai veldiniais ir dariniais su paveldėtais afiksais (ta leksikos dalimi, kuri schemeje pa-vaizduota šviesesniu šriftu išspausdintais simboliais), o nuošaly lieka skoliniai ir hibridai arba hibridiniai dariniai⁴ (t. y. V+s, S+p, S+s tipo žodžiai).

1. 0. Toliau aptariant dviejų giminiškų kalbų leksiką, šiuo atveju – lietuvių ir latvių kalbos žodžius, svarbu visą laiką atsižvelgti į tų žodžių savitarpio santykius raiškos ir turinio sferose.

1. 1. Visų pirma lietuvių ir latvių kalbos žodžius kilmės atžvilgiu arba genc-tišškai galima skirstyti į dvi grupes:

1) bendrakilmiai veldiniai, kuriuos vadiname homogeniškais žodžiais ir žymi-me simboliu HmG, pvz.,

- (1) lie. *kálnas*; la. *kalns*,
- (2) lie. *valščius*; la. *valsts* 'valstybė';

2) veldiniai, aptinkami tikrai vienoje iš abiejų kalbų, kuriuos vadiname hetero-geniškais žodžiais ir žymime simboliu HtG, pvz.,

- (3) lie. *pušis* – la. *priede*.

1. 2. Turinio plano atžvilgiu bendrakilmiai arba homogeniški žodžiai taip pat pasiskirsto į dvi grupes:

1) žodžiai su identiškomis reikšmėmis abiejose kalbose; juos vadiname homo-semiškais ir žymime simboliu HmS, pvz.,

- (1) lie. *kálnas* : la. *kalns*,
- (3) lie. *pušis* – la. *priede*⁵;

2) žodžiai su skirtingomis pagrindinėmis reikšmėmis abiejose kalbose; juos va-diname heterosemiškais ir žymime simboliu HtS, pvz.,

- (2) lie. *valščius* : la. *valsts* 'valstybė'.

1. 3. Iš darybiškai pirminių žodžių abiejose kalbose sudaromi dariniai, kuriuos galima skirstyti pagal pamatinių žodžių ir afiksų savitarpio santykius į tris grupes:

1) dariniai iš bendrakilmių žodžių su bendrakilmais afiksais, kuriuos vadiname homoderivatais ir žymime simboliu HmD, pvz.,

- (4) lie. *kaln-iėtis* : la. *kaln-ietis*,
- (5) lie. *ūž-kalnė* : la. *uz-kalns* 'kalva',
- (7) lie. *valst-ýbė* : la. *valst-ība* 'karalystė';

2) dariniai iš bendrakilmių žodžių su skirtingais paveldėtais afiksais, kuriuos vadiname heteroderivatais ir žymime simboliu HtD, pvz.,

- (6) lie. *kaln-ýnas* – la. *kaln-ājs* 'kalnų virtinė',
- (8) lie. *valst-iėtis* – la. *valst-iņa* 'nedidelė valstybė';

⁴ Žr. A. C. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, p. 98; plg. V. Skujiņa. Hibrīdtermini latviešu valodā. – „Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis“, 1974, s. XII, p. 116 tt.

⁵ Tokių heterogeniškų žodžių semantinis identiškumas yra visai kitokio pobūdžio, negu po-ros lie. *kálnas*: la. *kalns* (apie tai žr. p. 63).

3) dariniai iš skirtingos kilmės veldinių, kuriuos vadiname heterogenišku žodžių derivatais ir žymime simboliu HtGD, pvz.,

(9) lie. *puš-ýnas* – la. *pried-ulājs*.

1. 4. Lygiai taip pat, kaip pirminius žodžius ir darinius – homoderivatus, heteroderivatus ir heterogenišku žodžių derivatus pagal turinio plano savitarpio santykius galima skirstyti į dvi grupes:

1) homosemiški dariniai, pvz.,

(4) lie. *kalniētis* : la. *kalnietis*,

(9) lie. *pušýnas* – la. *priedulājs*⁶;

2) heterosemiški dariniai, pvz.,

(5) lie. *ùžkalnė* : la. *uzkalns* ‘kalva’,

(6) lie. *kalnýnas* – la. *kalnājs* ‘kalnų virtinė’,

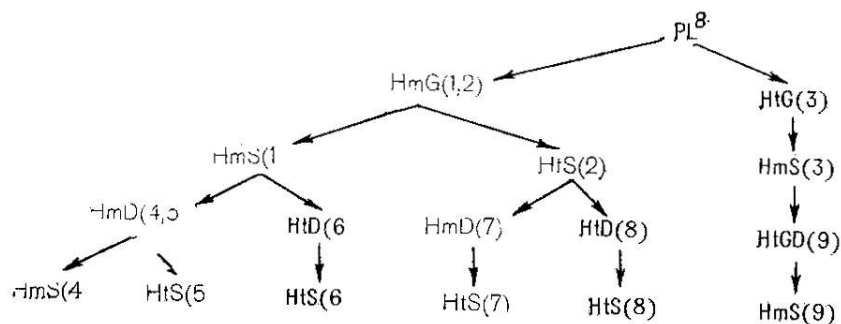
(7) lie. *valstýbė* : la. *valstiba* ‘karalystė’,

(8) lie. *valstiētis* – la. *valstiņa* ‘nedidelė valstybė’.

Homoderivatų semantiniai santykiai daugiausia priklauso nuo pamatinių žodžių semantikos. Jei pamatiniai žodžiai yra skirtingų reikšmių, savaime suprantama, skiriasi ir homoderivatų reikšmės, pvz., lie. *braukėjas*: la. *braucējs* ‘važiotojas; keleivis’ (plg. lie. *braukti* : la. *braukt* ‘važiuoti’). Tačiau heterosemiški gali būti ir kai kurie homoderivatai, padaryti iš semantiškai identiškų pamatinių žodžių, pvz., lie. *mókytojas*: la. *mācītājs* ‘pastorius; dvasininkas’ (plg. lie. *mókyti*: la. *mācīt*). Atskirais atvejais homoderivatų semantinius skirtumus lemia afiksų reikšmės, pvz., lie. *ùž-galis*: la. *uz-galis* ‘antgalis’ (plg. lie. *gālas*: la. *gals*), lie. *nam-ēlis*: la. *nam-elis* ‘nedidelis ir menkas namas’ (plg. lie. *nāmas* : la. *nams*) ir pan.

Būdinga, kad beveik visi homoderivatai su priešdėliais *ap-*, *at(a)-* ir *pa-* abiejose kalbose yra semantiškai identiški, pvz., lie. *āpavas*: la. *apavi* dgsk., lie. *apynys*: la. *apinis*, lie. *atāvaras*: la. *atvars*, lie. *atvašà* : la. *atvase*, lie. *pagalys* : la. *pagale*, lie. *pākulos* : la. *pakulas*, lie. *pāmotė* : la. *pamāte*, lie. *pāsaka* : la. *pasaka*, lie. *pasaulis* : la. *pasaule*, lie. *pavādis* : la. *pavada*, lie. *pavāsaris* : la. *pavasaris* ir pan.

1. 5. Aukščiau parodytus lietuvių ir latvių kalbų žodžių genetinius, derivacinius ir semantinius santykius galima pavaizduoti schematiškai, pasinaudojant vadinamuoju dendritiniu klasifikacijos principu⁷:

Schemoje pavaizduoti žodžių santykiai leidžia padaryti tokias bendresnio pobūdžio išvadas:

⁶ Plg. 5 išnašą ir žr. p. 63.

⁷ Plg. vok. Verzweigungsschema, rus. древовидная классификация.

⁸ PL – paveldėtoji leksika. Skaiciai prie simbolių nurodo anksčiau minėtus pavyzdžius.

1) lyginamojoje semasiologijoje nagrinėjamos tikrai bendrus raiškos elementus turinčios leksemos (schemeje toji leksikos dalis pavaizduota šviesesniu šriftu išspausdintais simboliais);

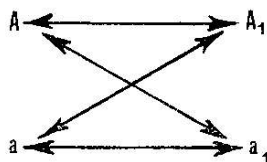
2) dviejų giminiškų kalbų lyginamosios semasiologijos pagrindinis nagrinėjimo objektas yra savo raiška homogeniškos ar homoderivacinės, o turiniu – heterosemiškos leksemų poros;

3) heterogenišku žodžių ir jų derivatų homosemiškumas yra tipologinio pobūdžio.

Lyginamosios semasiologijos vienetą sudarančiai leksemų porai pavadinti lingvistinėje literatūroje paplitęs terminas „interlingvistiniai homonimai“⁹. Tačiau šis terminas netikslus ir todėl neteiktinas, nes jame mechaniškai iš bendrosios arba atskiros kalbos semasiologijos įtraukiamas žodis *homonimas*, suteikiant jam visiškai skirtingą reikšmę¹⁰.

Prireikus lyginamosios semasiologijos vienetui būtų galima suteikti „eminį“ pavadinimą ir vadinti jį homogenema.

2. 0. Giminiškų kalbų bendrakilmius žodžius dar galima skirstyti pagal jų teritorinės arba arealinės diferenciacijos tarpusavio santykius ir pastaruosius pavaizduoti tokia schema:

Schemeje didžiąja raide A žymimi bendrinės kalbos žodžiai, o mažąja a – tik tarmėse vartojami žodžiai. Raidėmis be indekso (t. y. A, a) žymimos lietuvių kalbos leksemos, o raidėmis su indeksu (t. y. A₁, a₁) – latvių kalbos žodžiai.

Kaip akivaizdžiai rodo schema, iš viso susidaro keturios žodžių poros:

1) A ↔ A₁: abiejose kalbose – bendrinės kalbos žodžiai, pvz., lie. *nāmas*: la. *nams*, lie. *draugē*: la. *draudze* ‘parapija’;

2) A ↔ a₁: lietuvių kalboje – bendrinės kalbos žodis, latvių kalboje – tarminis žodis, pvz., lie. *balà*: la. *bala* trm. ‘slėnys be medžių’;

3) a ↔ A₁: lietuvių kalboje – tarminis žodis, latvių kalboje – bendrinės kalbos žodis, pvz., lie. *ākas* trm. ‘eketė’: la. *aka* ‘šulinyš’;

4) a ↔ a₁: abiejose kalbose – tarminiai žodžiai, pvz., lie. *kerbà* trm. ‘vaisių kekė’: la. *cerba* trm. ‘susivėlę plaukai’.

3. 0. Panašiai galima kalbėti apie bendrakilmių žodžių ekspresyvinę diferenciaciją ir panaudoti ką tik duotąją schemą, suteikiant simboliams kitas reikšmes.

⁹ Plg. rus. межъязыковые омонимы, межлингвистические омонимы, franc. homonymie interlinguistique, žr. A. E. Супрун. Лексикологические заметки. — „Ученые записки филол. фак. Киргизского госуд. университета“, 1957, т. IV, р. 131; V. Vascenco. О межлингвистической омонимии в славянских языках. — Кн.: VII Międzynarodowy kongres slavistów. Streszczenia referatów i komunikatów, Warszawa, 1973, р. 425.

¹⁰ Plg. ir N. Tolstojaus pagrįstą prieštarą: „Омонимы следует рассматривать лишь в пределах одной системы (диалекта, языка и т. д.). Что касается выражения „междиалектная омонимия“, то его следует воспринимать как обиходный термин, применяемый на наддиалектном уровне“ — Н. И. Толстой. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. — Кн.: Славянское языкознание. М., 1968, р. 348, išn. 18.

Didžiosiomis raidėmis A, A₁ dabar žymimi ekspresyviškai neutralūs žodžiai atitinkamai lietuvių ir latvių kalbose, o mažosiomis raidėmis a, a₁ – žodžiai, turintys ekspresyvinę funkciją lietuvių ir latvių kalbose. Šiuo atveju taip pat susidaro keturios žodžių poros:

- 1) A ↔ A₁: pvz., lie. *spalvą* : la. *spalva* ‘plunksna’;
- 2) A ↔ a₁: pvz., lie. *irklas* : la. *irkls* poet.;
- 3) a ↔ A₁: pvz., lie. *pliopà* šnek. : la. *plāpa*;
- 4) a ↔ a₁: pvz., lie. *bóba* niek. : la. *bāba* vulg.

4. 0. Visose trijose schemose įvairiais aspektais pavaizduoti bendrakilmių žodžių savitarpio santykiai akivaizdžiai rodo, kaip nutolusios viena nuo kitos savo leksinosemantine sudėtimi net tokios labai jau artimai giminiškos kalbos, kaip lietuvių ir latvių.

SMULKMENOS

XXXIII

M. Mažvydo Katekizmo lietuviškos eiliuotos prakalbos antraštę *KNIGIELES Paczias byla Letuunikump jr Szemaicziump* 8₁₋₃ A. Bammesbergeris siūlo suprasti kaip „knygeles pačiōs bylà (= kalbà) į lietuvius ir žemaičius“, žr. „Baltistica“, t. VII (2), p. 185–187. Prieš tokį siūlymą pasisakė J. Palionis, palaikydamas tradicinę interpretavimą „knygelės p ačios bylója (= kaĭba) į lietuvius ir žemaičius“, žr. *Studia indoeuropejskie*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974, p. 159–162. Jo argumentai įtikinami. Galima būtų tik pridurti, kad M. Mažvydo formą *bila* turėjus reikšmę ‘bylója, kaĭba’, be J. Palionio pateiktų pavyzdžių, paremia dar ir šis: *iau kielfiuse bila Ponas* 528₁₈ ‘jau (aš) kelsiuosi, – sako ponas’. Ir kitos veiksmožodžio *bilóti* formos Mažvydo raštuose neretos, pvz., *tarnas taip tebila Kudikelop* 106₂, *tarnas... tebila aukfthtu ir permanitinu balsu* 110₁₅, *Potam tą malda tebila* 111₅, *Kunigas taip tebila* 127₂, *wieschpatis biloia* (= kalbėjo) *manęspi* 506₁₁, *bilodams* 26₇, *biladams* 26₁₄, *nebilotumbim* 592₆₋₇. *Maldas... gedotinas alba bilotinas* 560₁₇, inf. *bilati* 66₇, 358₁. Forma *bila* reikšmė ‘bylà, kalbà’ (daiktavardžiu) pavartota, rodos, tik frazėje *Neſsa tu darai fuda ir bila mana* 520₄.

Mažvydo raštų pavyzdžiai *Vſchtiefos bilau iumus* 122₁₁, *Vſtu tiefa bilau tawi* 447₁₂, *Bilau, Diewe mana neatijmk manęs* 475₁₇ rodo, kad 3. praes. forma *bila* gali būti suprasta ir kaip *býlo*, plg. *sāko* šalia 1. sing. *sakau*. Bet Mažvydas vartoja ir nesutrumpintą (aukštaitišką) 3. praes. formą *bylója*: *Kurie biloya, tieſuwij muſſu paaukſhtinſim* 528₁₂ (čia esamojo laiko forma, nes vėlesniuose psalmės vertimuose skaitome: *Kurie sako*...). Greičiausiai veiksmožodį *bylóti* Mažvydas asmenavo dvejopai: *bylóju, bylóji, bylója*... ir *bylaũ, bylaĩ, býlo*... Antrosios formos pasidarytos sekant *sakaũ, sakaĩ, sāko* pavyzdį. 3. sing. forma *bylója* Mažvydo tarmėje turėjo būti tariama *bilã* (*bilá*?), o *býlo* – *bĭla*. Abi šias formas Mažvydas rašė vienodai: *bila*.

Z. Zinkevičius